

آراء سیّد مرتضی در وجه اعجاز قرآن

مرتضی نادری*

چکیده: سیّد مرتضی در باب اعجاز قرآن، معتقد است که خدا علومی را که عرب فصیح می‌توانست با آنها با قرآن معارضه کند، در زمان قصد معارضه، از آنان می‌ستاند و چون سلب علم تنها در اختیار خداست، آنان در می‌یافتند که قرآن معجزه الهی است؛ یعنی نزد سیّد مرتضی، قرآن از آن رو معجزه است که به این صرف و سلب دلالت می‌کند. وی فصاحت عالی قرآن را پذیرفته و نظم آن را بی‌سابقه خوانده؛ اما فصاحت و نظم و دیگر وجوه مشهور را وجه اعجاز قرآن ندانسته است. نزدنگارنده، اشکال مهمّ نظریّه سیّد مرتضی اختصاص حصول «علم وجدانی» به الهی بودن قرآن، به عرب فصیح است؛ آن هم در هنگام قصد معارضه.

کلیدواژه‌ها: قرآن - وجه اعجاز / قرآن - وجه تحدی / صرفه / فصاحت / سیّد مرتضی.

*. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

Email: Naderi35@yahoo.com

طرح مسئله

مسلمانان، همه، به اعجاز قرآن کریم قائل‌اند؛ لیکن در وجه اعجاز این کتاب شریف، اختلاف کرده‌اند. سید مرتضی علم الهدی، دانشمند بزرگ شیعه در قرن پنجم هجری (م ۴۳۶)، پس از به دست دادن تعریف دقیقی از معجزه و بیان شروط آن، اهمّ وجوهی را که دانشمندان مسلمان به عنوان وجه اعجاز قرآن ذکر کرده‌اند، به ژرفی و با دقت، بررسی کرده و نشان داده که وجوه مشهور نزد عالمان، با تعریف معجزه نمی‌خوانند و فاقد شروط اصلی آن‌اند.

نزد سید مرتضی، معجزه باید به وجهی باشد که با وجود آن وجه، نتوان آن را به غیر خدا نسبت داد و هر که در آن بنگرد، دریابد که چنین فعلی با چنان ویژگی، به خدا اختصاص دارد. (علم الهدی، الرسائل، ج ۲، ص ۳۲۳ - ۳۲۴) سید مرتضی در مباحثش پیرامون اعجاز، به دنبال کشف این وجه است.

مرحوم سید معتقد است که در مسئله اعجاز قرآن، بدون اشکال، معلوم و روشن است که اولاً، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با قرآن احتجاج کرد و همگان را بدان فرا خواند تا بر اساس آن، به نبوت او استدلال کنند؛ ثانیاً، او از عرب خواست که مثل قرآن را بیاورند و با یقین کامل، گواهی داد که آنان هرگز نخواهند توانست چنین کنند؛ ثالثاً، پیامبر ناتوانی آنان را دلیل نبوت خود قرار داد. (همو، الموضح، ص ۲۵۳)

اما وجه احتجاج چه بود؟ آیا این بود که قرآن بنفسه معجزه است یا اینکه قرآن به امری مستند است که در حقیقت، معجزه آن است؟ آیا وجه احتجاج این بود که قرآن فی نفسه، به فصاحتش، خارق عادت است یا اینکه عرب از معارضه منع و صرف شده‌اند و وجه اعجاز نیز همین است؟ نزد سید مرتضی، وجه احتجاج از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله معلوم نگشت و ظاهر حال او آن را نمایان نساخت. وجه احتجاج را تنها فرد متفکر بر پایه دلیل در خواهد یافت. (همانجا)

پیشینه

عموم کسانی که در وجه اعجاز قرآن کریم سخن گفته‌اند، از «صرفه» نیز یاد کرده‌اند و اغلب ایشان، از سید مرتضی در شمار قائلان به صرفه نام برده‌اند (طوسی، الاقتصاد، ص ۱۷۲) و گاه، بدون تحقیق و بررسی اقوال ویژه سید در این باره، سخن او و دیگر قائلان را یکجا باطل دانسته‌اند. (رافعی، ص ۱۰۲. نیز نک: علوی یمنی، ج ۳، ص ۲۱۸ - ۲۲۰؛ خوبی، ص ۸۴)^۱

اینان مبتکر نظریه صرفه را ابراهیم بن سیار نظام - دانشمند بزرگ معتزله در اوایل قرن دوم و اوایل قرن سوم - دانسته‌اند و سید مرتضی و دیگران را پیرو او خوانده‌اند (همان، ص ۱۷۰؛ رافعی، ص ۱۰۲)؛ لیکن مرحوم سید در آثارش، از نظام به گونه‌ای نام نبرده که نشان دهد در باب صرفه، کاملاً با وی هم‌رأی بوده است^۲. (علم الهدی، الموضح، ص ۷۲-۷۳) سید مرتضی در این باره تصریح می‌کند: «وقد حکي عن أبي إسحاق النظام القول بالصرفه، من غير تحقيق لكيفتها و كلام في نصرتها». (همو، الذخيره، ص ۳۷۸)

افزون بر کتابهای علوم قرآنی، تفاسیر و کتب کلامی، در مقالاتی که در موضوع صرفه نوشته شده، به سید مرتضی و دیدگاههای او در باب اعجاز قرآن کریم، اشاراتی رفته است^۳؛ مقالاتی مانند:

۱. تحدی و صرفه. سید ابوالفضل میرمحمدی. مقالات و بررسیها، زمستان ۱۳۷۰ و بهار ۱۳۷۱، ش ۵۱ و ۵۲.
۲. نگرشی به نظریه صرفه. کاظم قاضی زاده. نامه مفید، پاییز ۱۳۷۴، ش ۳.
۳. اعجاز قرآن از دیدگاه معتزله. مهدی فرمانیان. هفت آسمان، پاییز و زمستان ۱۳۷۸، ش ۳ و ۴.

۱. اهم این نقدها و اعتراضها در التمهيد گرد آمده است. (معرفت، ج ۴، ص ۱۵۳ - ۱۹۰)

۲. برای مشاهده تقریر نظام از نظریه صرفه، نک: زرکشی، ج ۲، ص ۲۲۶؛ سیوطی، ج ۲، ص ۲۴۱.

۳. ابوالصلاح حلبی (م ۴۴۷) و قطب الدین راوندی (م ۵۷۳) را می‌توان در بحث اعجاز قرآن، از تابعان

سید مرتضی دانست. (نک: معرفت، ج ۴، ص ۱۵۳؛ راوندی، ج ۳، ص ۹۸۱ - ۹۹۲)

در این میان، ظاهراً، تنها مقاله‌ای که به سید مرتضی و دیدگاههای او در موضوع اعجاز قرآن اختصاص دارد و افزون بر موضوع صرفه، از نقدهای سید بر وجوه مشهور اعجاز قرآن نیز سخن گفته، مقاله «جایگاه کتاب الموضح در تبیین وجه اعجاز قرآن» از دکتر منصور پهلوان است که در آینه میراث، ش ۳ و ۴ پاییز و زمستان ۱۳۸۴، چاپ شده است.

با این همه، به نظر می‌رسد که به موشکافیهای سید مرتضی در تعریف معجزه و بیان شروط آن، و سنجش وجوه مشهور اعجاز قرآن با شروط آن در نزد سید، کمتر توجه شده و در برابر، آنچه بیشتر بدان پرداخته شده، صرفه، ادله و اشکالات آن بوده است. از این رو، در این مقاله، تلاش شده که موشکافیهای مذکور با بسط و تفصیل بیشتری مطرح شود و ابعاد آراء و نظریات سید مرتضی پیرامون اعجاز قرآن، نمایان‌تر گردد. بدان امید که نوشتار حاضر در تکمیل تحقیقات پیشین، سودمند افتد.

۱) تعریف معجزه و شروط آن

سید مرتضی در تعریف معجزه می‌نویسد: «المعجز هو ما فعله الله تعالى تصديقاً لمدعی النبوة». وی شروط اصلی معجزه را چنین بر می‌شمارد:

الف) معجزه باید فعل الله باشد. توضیح اینکه معجزه‌ها دو گونه‌اند: (۱) افعالی‌اند که جنس آنها تحت قدرت غیر خدا نیست، مانند خلق و احیاء؛ (۲) افعالی‌اند که جنس آنها در مقدور غیر خدا هست، لیکن آن افعال واجد صفتی‌اند که با وجود آن صفت، نمی‌توانند از غیر خدا سرزند؛ مانند کلامی که فصاحتش خارق عادت است.

ب) معجزه باید برای کسانی که معجزه به آنان عرضه می‌شود، خرق عادت به شمار رود.

پ) معجزه باید از سوی خدا خاص مدعی نبوت باشد؛ به گونه‌ای که مصدق

دعوی او محسوب شود.

بنا بر همه اینها، خرق عادت برای معجزه بودن فعلی بسنده نیست؛ بلکه معجزه باید ذاتاً یا صفتاً به وجهی باشد که با وجود آن وجه، نتوان آن را به غیر خدا نسبت داد. (نک: علم الهدی، الموضح، ص ۱۹۹؛ همو، الرسائل، ج ۲، ص ۳۲۳ - ۳۲۴؛ همو، الذخیره، ص ۳۲۸)

۲) راه شناخت وجه اعجاز قرآن

سید مرتضی معتقد است که راه شناخت وجه اعجاز قرآن، نظر و فکر بر پایه دلیل است؛ زیرا وجه اعجاز از سوی پیامبر ﷺ معلوم نگشت و ظاهر حال او آن را نمایان نساخت. (همو، الموضح، ص ۲۵۳)

باری، در هیچ یک از آیات قرآن کریم، به ویژه آیات تحدی، از وجه اعجاز سخنی به میان نیامده است. تنها آیه ای که شاید ظاهر آن گویای وجه اعجاز باشد، آیه چهل و نهم سوره القصص است. بنگرید: «قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا اتَّبِعْهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ.»

لیکن به نظر می رسد که این آیه در مقام تحدی نیست و غرض آن امر دیگری است؛ زیرا در آیه چهل و هفتم آمده است: «وَلَوْلَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ.» یعنی: قوم پیامبر ﷺ به سبب اعمالشان، سزاوار عذاب بودند؛ لیکن برای آنکه عذر نیاورند که: خداوندا، اگر پیامبری به سوی ما می فرستادی تا ما از آیات پیروی می کردیم، کار ما به اینجا نمی کشید، خدای متعال نبی اکرم ﷺ را به سوی ایشان فرستاد.

اما چنان که در آیه چهل و هشتم آمده، قوم پیامبر ﷺ پس از نزول قرآن، بهانه آوردند که چرا حضرتش را مانند آنچه به موسی داده اند، نداده اند؛ یعنی: چرا قرآن به یکباره بر رسول خدا ﷺ فرود نیامد؟ سپس خداوند در پاسخ منکران می فرماید: آیا اینان بدانچه بر موسی نازل شد نیز کافر نگشتند و تورات و قرآن را سحر

نخواندند و نگفتند که ما به هیچ یک از این دو کتاب باور نداریم؟ «فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ أَوْ لَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا وَقَالُوا إِنَّا بِكُلِّ كَافِرُونَ.» (نک: طبرسی، ج ۷، ص ۴۰۱-۴۰۲؛ طباطبایی، ج ۱۶، ص ۵۱-۵۲)

سپس در آیه مورد بحث آمده است که ای پیامبر، به منکران بگو که تورات و قرآن نه سحر، بلکه کتاب هدایت‌اند؛ اگر باور ندارید، کتاب دیگری از نزد خدای آورید که از تورات و قرآن، هدایت‌کننده‌تر باشد که اگر چنین کنید، من از آن کتاب پیروی خواهم کرد.

بنابراین، ظاهراً آیه شریفه در مقام ردّ بهانه کافران است؛ کافرانی که اگر پیش از نزول قرآن، به سبب اعمالشان، عذاب می‌شدند، اعتراض می‌کردند که خداوند، چرا پیامبری به سوی ما نفرستادی؛ و پس از آمدن پیامبر و کتاب هدایت به سوی آنان، بهانه آوردند که چرا کتاب این پیامبر مانند کتاب موسی به یکباره نازل نشده است؛ و سپس گامی پیشتر نهادند و هر دو کتاب را سحر خواندند.

خداوند برای ردّ بهانه‌های این کافران، به ایشان می‌گوید که اگر شما دنبال هوای نفس نیستید و خواهان هدایتید، کتابی هدایت‌گتر از قرآن و تورات بیاورید. سیاق آیه چهل و نهم نیز - در اخبار از ناتوانی کفار از آوردن کتابی مانند قرآن و تورات - با لحن آیات تحدی متفاوت است و این خود می‌تواند مؤید مطالب مذکور باشد. بنگرید: «فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ...»

در هر حال، اگر برداشت فوق از آیات نقل شده درست باشد، آیه چهل و هشتم سوره قصص در مقام بیان وجه اعجاز نیست؛ و اگر این برداشت درست نباشد، وجه اعجاز قرآن کریم به صراحت، در این آیه آمده است و سخن سید مرتضی در اینکه وجه اعجاز از سوی پیامبر ﷺ معلوم نشد، نادرست خواهد بود.

۳) وجه تحدی قرآن

تحدی به معنای هم‌آورد طلبی با قصد و هدف برتری یافتن و غلبه است و آن‌گاه که کسی با دیگری هم‌آوردی و با او در برتری یافتن و غلبه کردن، کشمکش کند، می‌گویند: فلانی با فلانی تحدی کرد. (ابن فارس، ص ۲۵۲؛ ابن منظور، ج ۱۴، ص ۱۶۸) روشن است که وجه تحدی لزوماً با وجه اعجاز یکی نیست و این دو نسبت به یکدیگر، عام و خاص من وجه‌اند.

سید مرتضی معتقد است که وجه تحدی به قرآن، فصاحت و طریقه نظم به شکل توأم بوده است؛ یعنی: خدا از مخاطبان قرآن خواسته است که اگر می‌توانند، کلامی بیاورند که در فصاحت و طریقه نظم، «مثل» قرآن باشد. بنابراین، اگر معارضه با شعر و رجز منظوم یا نثری به غیر روش قرآن واقع می‌شد، لم تکن واقعه موقعها. (علم الهدی، الموضح، ص ۳۵؛ همو، الذخیره، ص ۳۸۰)

سید مرتضی برای این دعوی، دو دلیل آورده است. نخست اینکه در آیات تحدی - مانند قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً (الاسراء (۱۷) / ۸۸) و أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (هود (۱۱) / ۱۳) - وجه تحدی ذکر نشده است.

و دوم اینکه مخاطبان تحدی از وجه آن پرسش نکرده‌اند. این نشان می‌دهد که وجه تحدی قرآن همان وجهی است که عرب در عرف خود در سرایش شعر و ایراد خطبه به آن تحدی می‌کرد. عادت عرب در تحدی به کلام، طریقه نظم و فصاحت، هر دو، بوده است؛ زیرا شاعر، خطیب را به هم‌آوردی نمی‌طلبیده، بلکه تحدی شاعر با شاعر بوده است و تحدی خطیب با خطیب. (علم الهدی، الموضح، ص ۳۹؛ همو، الذخیره، ص ۳۸۱)

اشکال: اینکه عادت عرب در تحدی، هم فصاحت و هم طریقه نظم بوده، با

اینکه تحدی قرآن تنها به فصاحت باشد، منافات ندارد؛ به ویژه آنکه، آنچه موجب تفاضل دو کلام می شود، نه طریقه نظم آن دو، بلکه فصاحت آنهاست. (همو، الموضح، ص ۳۹)

پاسخ: اگر تحدی تنها به فصاحت می بود، عرب با بعضی از اشعار فصیح و کلام بلیغ خود به معارضه برمی خاست؛ زیرا فرق میان برخی از سوره های کوتاه قرآن و سخن فصیح عرب، بر ما پوشیده است و این به نزدیکی میان این دو دلالت می کند و این نزدیکی زداینده اعجاز است. اما عرب با شعر و کلامش، به معارضه با قرآن برنخاست؛ امری که نشان می دهد آنان از تحدی، فصاحت و طریقه نظم، هر دو، را دریافته بودند. و این هر دو در ایشان فراهم نیامده بود. (همان، ص ۴۲)

سید مرتضی معتقد است که مثل در «تحدی به مثل قرآن»، مماثل حقیقی نیست؛ بلکه مقارب و مدانی است. (همان، ص ۶۰)

۴) نقدهای سید مرتضی به وجوه مشهور اعجاز قرآن

۴-۱) فصاحت

همانگونه که گذشت، معجزه باید ذاتاً یا صفتاً به وجهی باشد که با وجود آن وجه، نتوان آن را به غیر خدا نسبت داد. با توجه به اینکه قرآن کریم از جنس کلام است و کلام ذاتاً در مقدور ما سوی الله است، پس این کلام باید صفتی داشته باشد که با آن صفت، از قدرت غیر خدا بیرون رود.

شمار بسیاری از دانشمندان مسلمان این صفت را فصاحت و بلاغت قرآن کریم می دانند و بر این باورند که فصاحت قرآن، فصاحت رایج در میان عرب فصیح را خرق کرد و همین، وجه اعجاز و نشانه الهی بودن این کلام است.

اما نظر سید مرتضی بر خلاف این است. وی بر آن است که اگر فصاحت قرآن خارق عادت می بود، می بایست بین فصاحت قرآن و کلام فصیح عرب، تفاوت بسیار و فاصله میان معجز و معتاد وجود می داشت و این فاصله و تفاوت برای اهل

تشخیص، روشن و واضح می‌بود؛ چنان‌که در تشخیص تفاوت میان شعر شاعران طبقه اول و شاعران محدث، نه به اندیشه و تأمل نیاز است و نه حاجت است که به متخصصان علم فصاحت رجوع شود. (علم الهدی، الذخیره، ص ۳۷۹؛ همو، الموضح، ص ۶۱)

سید مرتضی باور دارد که قرآن در درجات عالی فصاحت ایستاده و معتقد است که استقرای کلام عرب نشان می‌دهد که فصاحت در کلام فصیح عرب از فصاحت قرآن تجاوز نمی‌کند؛ اما قبول ندارد که میان قرآن و میان کلام فصیح عرب، فاصله میان معجز و ممکن، و معتاد و خارق عادت وجود دارد. (همو، الموضح، ص ۸۸ و ۹۰ - ۹۱)

در اینجا ممکن است گفته شود که تفاوت میان فصاحت قرآن و کلام فصیح عرب، برای پیشتازان فصاحت که قرآن با آنان تحدی کرده، روشن بوده است؛ لیکن سید مرتضی این سخن را بر نمی‌تابد و در رد آن می‌گوید که اگر این تفاوت بسیار بود، تشخیص آن به پیشتازان فصاحت در عصر نزول قرآن، اختصاص نمی‌داشت. (نک: همو، الذخیره، ص ۳۸۰)

سید مرتضی با اعتقاد به اینکه قرآن و کلام فصحای عرب از حیث فصاحت به یکدیگر نزدیک بوده‌اند، علت عدم معارضه فصحای عرب را صرف و منع الهی دانسته است؛ چراکه آنان می‌توانستند در برابر تحدی قرآن، نمونه‌هایی از کلام فصیح خود را عرضه کنند و امر را بر دیگران مشتبه سازند؛ زیرا اگر چه خود به تفاوت جزئی میان کلام خویش و قرآن از حیث فصاحت آگاه بودند، لیکن دیگران به سبب عدم آگاهی از این تفاوت جزئی، فریب می‌خوردند و معارضه را درست می‌پنداشتند. اما فصحای عرب چنین نکردند و این خود دلیل دیگری است بر اینکه عدم معارضه به علت صرف الهی بوده است. (همان، ص ۹۳)

از سوی دیگر، اگر فصیحان عرب نمونه‌هایی از شعر یا نثر خود را برای معارضه با قرآن عرضه می‌کردند، در جایی که شماری از آنان در گروه مؤمنان و شماری دیگر

در دسته کافران بودند، چه کسانی میان ایشان داوری می‌کردند؟! اگر هر دو گروه به داوری بر می‌خواستند، امر بر کسانی که اهل فصاحت نبودند، مشتبه می‌شد و تشخیص حق دشوار می‌گشت؛ حال آنکه تعذر معارضه با معجز باید به حدی روشن باشد که همگان در این باره به قطع برسند. (همان، ص ۹۴ - ۹۵) بنابراین، کار درست آن است که خداوند از نخست، فصحای عرب را از معارضه باز دارد.

سید مرتضی با تأکید بر اینکه هیچ کس نمی‌تواند به بداهت و ضرورت و بدون استدلال و فکرت، میان برخی آیات قرآن و فصیح‌ترین سخنان عرب، فرقی قائل شود، می‌افزاید که نمی‌توان گفت که چون به قرآن تحدی شده و معارضه واقع نگشته، پس آوردن کلامی به فصاحت قرآن برای عرب محال بوده و در نتیجه، فصاحت قرآن از سطح عادی و معتاد بالاتر است. با این همه، اگر این سخن پذیرفته شود، چنین خرق عادت را لزوماً نمی‌توان به خدا نسبت داد؛ زیرا ممکن است این کلام را جنّ بر آورنده قرآن القاء کرده باشد تا فصاحت معتاد در میان عرب را خرق کند. (همو، الرسائل، ج ۲، ص ۳۲۳ - ۳۲۵؛ الذخیره، ص ۳۷۹ - ۳۸۰)

بنا بر همه اینها، فصاحت قرآن کریم نمی‌تواند وجه اعجاز آن به شمار رود؛ زیرا اولاً، اگر فصاحت قرآن خرق عادت می‌بود، می‌بایست بین فصاحت آن و فصاحت کلام فصیح عرب، تفاوت شدیدی وجود می‌داشت که به روشنی، قابل تشخیص می‌بود؛ ثانیاً، اگر بپذیریم که فصاحت قرآن خارق عادت است، با توجه به اینکه معتقدیم قرآن کلام پیامبر ﷺ نیست و آن را بر او القاء کرده‌اند، از کجا بدانیم که القاء‌کننده ضرورتاً خدای متعال بوده‌است؟ بنابراین، فصاحت نمی‌تواند وجه اعجاز قرآن باشد؛ چراکه این وجه به گونه‌ای نیست که با در نظر گرفتن آن، نسبت دادن قرآن به غیر خدا محال باشد.

۴-۲) نظم

نزد سید مرتضی، نظم تنها نیز نمی‌تواند وجه اعجاز به شمار رود؛ زیرا تفاضل و

برتری در نظم تنها معنا ندارد (مثلاً، شعر بر خطابه برتری ذاتی ندارد). در این صورت، تنها سخنی که می‌توان گفت این است که ملاک و معیار، پیشتازی در طریقه نظم است؛ سخنی که ناروایی اش روشن است؛ چراکه در این صورت، نخستین کسی که شعر سروده، معجزه‌ای آورده است! لیکن معجزه آن است که بر غیر صاحبش متعذر باشد. (همو، الموضح، ص ۴۲ - ۴۳)

نظم قرآن بنفسه، معجزه نیست و روشن است که هر کس قادر بر تکلم به کلام عربی باشد، می‌تواند با کلامی غیر فصیح و بی‌معنا، از نظم قرآن تقلید کند. و عرب اگر منع و صرف نمی‌شد، کلامی در نظم قرآن تقلید می‌کرد. (همان، ص ۴۶ و ۴۸)

۴-۳) اِخْبَارِ از غیب

سید مرتضی معتقد است که اگر همه آیات قرآن کریم را به شکل یک مجموعه در نظر بگیریم، اخبار از غیب، یکی از وجوه اعجاز قرآن و گونه‌ای از گونه‌های دلائل آن به نبوت است؛ لیکن اخبار از غیب وجه اصلی اعجاز نیست و تحدی به آن واقع نشده است؛ زیرا اولاً، اخبار از غیب در یکایک آیات قرآن وجود ندارد؛ ثانیاً، در عرف عرب، تحدی به اخبار از غیب، رایج نبوده است. (همو، الموضح، ص ۱۱۶ - ۱۱۷؛ الذخیره، ص ۴۰۲ - ۴۰۳)

از سوی دیگر، اخبارات غیبی قرآن دو دسته‌اند: رخدادهای زمان گذشته، مانند اخبار احوال امم پیشین؛ و رخدادهای زمان آینده. در نخستین دسته، احتمال اخذ از کتب گذشتگان و افواه مردمان هست و دومین دسته تا زمانی که مطابق اخبار قرآن واقع نشوند، قابل تصدیق نیستند. از این رو، اخبارات غیبی قرآن در زمان اخبار، قابل تصدیق نمی‌باشند. (همو، الموضح، ص ۱۱۷ - ۱۱۸؛ الذخیره، ص ۴۰۳)

می‌توان به سخن سید مرتضی افزود که اگر مراد از اخبار از غیب، اخبار از بهشت و دوزخ و عوالم فرشتگان و احوال جنیان باشد، باز هم راه تصدیق این اخبارات بر اغلب مخاطبان قرآن بسته است.

۴-۴) عدم اختلاف

سید مرتضی نبود اختلاف و تناقض در قرآن را فضیلتی بزرگ برای این کتاب شریف دانسته و آن را مزیتی روشن بر کلام معهود و متداول در میان بشر بر شمرده؛ اما این مزیت را به عنوان اعجاز و خرق عادت، نپذیرفته است. (همو، الموضح، ص ۱۲۴ - ۱۲۵)

ظاهراً مهم‌ترین دلیل کسانی که عدم اختلاف را وجه اعجاز قرآن کریم می‌دانند، آیه‌ای است که می‌فرماید: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا.» (النساء (۴) / ۸۲) لیکن مراد از این آیه، این است که در کلام خدا، اختلاف - چه به معنای تناقض در معانی و چه به معنای تفاوت در فصاحت و بلاغت الفاظ - وجود ندارد، نه اینکه هر کلامی که در آن اختلاف نبود، کلام خداست. (نک: طوسی، التبیان، ج ۳، ص ۲۷۱)

سید مرتضی در این باره، تصریح می‌کند که تنها پس از علم به صدق قرآن - از طریقی به جز عدم اختلاف در آن - ما بر پایه این آیه در می‌یابیم که اگر قرآن از نزد غیر خدا می‌بود، در آن اختلاف بسیار وجود می‌داشت. (علم الهدی، الموضح، ص ۱۲۵ - ۱۲۶)

۵) صرفه

آنچه گذشت، نشان می‌دهد که نزد سید مرتضی، هیچ یک از وجوه مشهور اعجاز قرآن، به خارق عادت و الهی بودن این کتاب آسمانی دلالت نمی‌کنند. اما در صرفه، خدا علومی را در زمان معارضه از آدمی می‌گیرد که وی عادتاً واجد آن است و با توجه به اینکه گرفتن علم از بشر تحت قدرت هیچ مخلوقی نیست، او فعل خدا را در وجود خود در می‌یابد و الهی بودن قرآن برایش روشن می‌شود.

سید مرتضی در این باره، می‌نویسد:

کسانی که به صرفه معتقد نیستند و به جای آن، جوهری مانند فصاحت را

وجه اعجاز قرآن می‌دانند، گرفتار اشکالاتی اند که نمی‌توانند گریبان خود را از آنها رها کنند. یکی از آن اشکالات آنکه دعوی آورنده قرآن این است که قرآن کلام او نیست و دیگری آن را بر او القاء کرده‌است. از سوی دیگر، فصاحت این کلام، فصاحت معتاد در میان عرب را خرق کرده است. حال چگونه می‌توان دانست که القاء کننده قرآن بر پیامبر ﷺ خدا بوده‌است؟ زیرا ممکن است این کلام را جنّ بر آورنده قرآن القاء کرده باشد تا فصاحت معتاد در میان عرب را خرق کند. به سخن دیگر، صرف خرق عادت نشانه الهی بودن یک فعل نیست. اما اگر وجه اعجاز صرفه باشد، چنین اشکالی پیش نخواهد آمد؛ زیرا سلب علم و قدرت از فصحای عرب برای منع آنان از معارضه با قرآن، به خدا اختصاص دارد و از عهده جنّ و ملک بیرون است. (همو، الرسائل، ج ۲، ص ۳۲۵؛ الموضح، ص ۱۳۸ و ۱۶۸)

۵-۱) تعریف صرفه

مراد از صرفه، این است که هر کس قصد کند با قرآن معارضه نماید یا به معارضه بیندیشد، فی الحال، خدا علومی را که می‌توان به وسیله آنها کلامی آورد که در فصاحت و طریقه نظم مانند قرآن باشد، از وی می‌ستاند؛ و هرگاه در پی معارضه نباشد و در سرایش شعر و ایراد خطب و راندن گونه‌های سخن، به روش معهود خود رود، خدا او را با علومش وامی‌گذارد. در نتیجه، يتعدّر ما كان مع حصول العلم متأتياً. (همان، ص ۳۵-۳۶ و ۵۳)

نزد سید مرتضی، علومی که معارضه با قرآن را ممکن می‌کند، نزد عرب موجود و معتاد بود. (همان، ص ۲۵۰)

این تعریف از صرفه، بر سه پایه استوار است: الف) وجه تحدی، فصاحت و طریقه نظم، هر دو، است؛ ب) روش قرآن در نظم، منحصر به فرد است و با سایر نظمهای کلام متفاوت است؛ پ) اگر عرب به همان شکلی که یاد شد، از معارضه منع و صرف نمی‌شدند، معارضه از سوی ایشان واقع می‌گشت و آنان کلامی که در

فصاحت و طریقه نظم مانند قرآن یا نزدیک به آن باشد، بر زبان می‌رانند. (همان، ص ۳۶)

در صرفه، خدا از فصحاء علمی را می‌ستاند که آنان عادتاً واجد آن‌اند و این ستاندن به وجهی است که دال بر مدعی صادق نبوت است؛ یعنی سلب علم خارق عادت است. (همان، ص ۱۵۵) از سوی دیگر، تنها خداست که می‌تواند علم و قدرت را از بشر بستاند و سلب علم در مقدور هیچ مخلوقی نیست. (همو، الذخیره، ص ۳۹۳) از این رو، در صرفه، تمام شروطی که برای معجزه ذکر شد، هست.

با توجه به اینکه مثل در «تحدی به مثل قرآن»، مماثل حقیقی نیست، بلکه مقارب و مدانی است، البته آوردن کلامی که در فصاحت مقارب و مدانی قرآن باشد، در توان عرب بود؛ لیکن همین که آنان قصد معارضه می‌کردند، علوم مربوطه از آنان ستانده می‌شد و ایشان در می‌یافتند که خدا این علوم را از آنان ستانده است (همو، الموضح، ص ۶۰-۶۲) و بدین ترتیب، به الهی بودن قرآن و صدق نبوت پیامبر ﷺ عالم و عارف می‌شدند.

از همین رو، سید مرتضی سخن ولید بن مغیره، یعنی: **إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ (المدثر ۷۴ / ۲۴)** را نیز به همین معنا برگردانده است؛ یعنی: چون ولید دید وقت معارضه با قرآن، از انجام کاری عاجز است که پیشتر بر آن قادر بود، فکر کرد که سحر شده است و آیه مذکور به حال ولید اشاره می‌کند؛ نه به قرآن. (علم الهدی، الموضح، ص ۸۸-۸۹)

پیشتر گذشت که سید مرتضی وجه تحدی قرآن را فصاحت و طریقه نظم، به شکل توأم، می‌داند. وی همچنین معتقد است که هم آوردن کلامی که در فصاحت، مقارب و مدانی قرآن باشد، در توان عرب بود و هم عرب می‌توانست از نظم قرآن تقلید کند؛ لیکن نزد وی، این هر دو در ایشان فراهم نیامده بود (همان، ص ۴۲)؛ یعنی: ایشان نمی‌توانستند در طریقه نظم قرآن، کلامی بیاورند که در فصاحت نیز مقارب

قرآن باشد. نزد سید مرتضی، اگر این سخن پذیرفته نشود، هیچ امری جز صرف و منع الهی، مانع ایشان از معارضه نبوده است. (همان، ص ۴۸ - ۵۰)

به سخن دیگر، سید مرتضی فصاحت قرآن را مغایر با فصاحت کلام عرب نمی داند و استعمال نظم قرآن را به شکل احتذاء، میسر بر می شمارد. از سوی دیگر، وی معتقد است که عرب بر به کارگیری توأم این دو قادر نبوده است. بنابراین، نزد وی، با فرض توانایی عرب بر فصاحت و نظم قرآن، جز صرف و منع، مانعی برای معارضه بر جای نخواهد ماند. (همان، ص ۵۰)

۵-۲) اهمّ اشکالات وارد بر صرفه و پاسخهای سید مرتضی

مطالعه اقوال سید مرتضی در مبحث صرفه، نشان می دهد که وی اهمّ اشکالاتی را که از دیرباز تا کنون به صرفه وارد شده، پاسخ داده است. تنها اشکالی که به نظر می رسد، پاسخ آن در سخنان مرحوم سید نیامده، این است که در تعریف وی از صرفه، خداوند در «هنگام معارضه» یا در «زمان قصد معارضه»، علومی را که عرب فصیح پیش از این واجد بود، از وی می ستاند و چون تنها خدا قادر به ستاندن و سلب این علم است، عرب فصیح در می یابد که دست خدا در کار است و به اعجاز و الهی بودن قرآن، اعتراف می کند.

لیکن بسیاری از کسانی که در عصر نزول قرآن، به اعجاز و الهی بودن آن ایمان آوردند، هرگز در مقام معارضه بر نیامدند و در وقت استماع آیات الهی، به الهی بودن آیات، عالم و عارف و مؤمن شدند. یکی از نمونه های برجسته این دعوی، طفیل بن عمرو دؤسی است. او که از شاعران ماهر و از اشراف عرب بود، به مکه گام نهاد. قریش وی را از شنیدن آیات قرآن از زبان رسول خدا ﷺ منع کردند؛ لیکن او به خانه پیامبر ﷺ رفت و حضرتش آیات قرآن را بر وی خواند و او بدون آنکه در مقام معارضه بر آید یا به هموردی بیندیشد، ایمان آورد. (ابن سعد، ج ۴، ص ۱۷۹ - ۱۸۰.

نمونه های دیگر در: معرفت، ج ۴، ص ۱۹۱ - ۲۰۳)

اینک اهم اشکالاتی که سید مرتضی در آثارش آورده و به آنها پاسخ گفته است: **اشکال یکم:** در صرفه، در حقیقت، قرآن معجزه نیست؛ بلکه این صرف است که دیگران را از معارضه عاجز کرده است.

پاسخ: معجز در اصل لغت و وضع یعنی: **من جعل غیره عاجزاً؛** چنان که مُقَدِّر یعنی: **من جعل غیره قادراً.** و همان‌گونه که واژه مقدر در حق کسی که مکن غیره من الأسباب و الآلات من غیر أن يفعل له قدرة في الحقيقة، به کار می‌رود، واژه معجز نیز درباره کسی که آلت فعل را از کسی سلب می‌کند به کار می‌رود؛ هر چند لم یکن فعل عاجزاً

لیکن در اصطلاح، واژه معجز در امری که انجامش بر مردمان متعذر باشد، به کار رفته است؛ چه اینکه تعذر بدان سبب باشد که آنان بر جنس آن فعل قادر نباشند و چه اینکه علت تعذر این باشد که آن فعل صفتی داشته باشد که ایشان از انجام آن فعل با آن ویژگی، ناتوان باشند.

بنابراین، قرآن از آن حیث که آوردن مثلش در فصاحت و نظم بر خلق متعذر است، معجز است؛ هر چند این تعذر به صرف بازگردد. یعنی سبب تعذر آوردن قرآن هر چه باشد، صرف یا تعذر ذاتی، اطلاق معجز بر آن صحیح است. (همان، ص ۶۷ - ۶۸)

اشکال دوم: در معنای اصطلاحی معجز، یکی از شروط اصلی خارق عادت بودن آن است؛ لیکن قرآن نزد قائلان به صرفه، خارق عادت به شمار نمی‌رود؛ در نتیجه، قرآن معجز نخواهد بود.

پاسخ: غیر معجزه بودن قرآن به دو معناست: الف) همه یا بعضی از مردم قادرند که با آن معارضه کنند؛ ب) قرآن به فصاحت و نظمش خارق عادت نبوده، بنفسه نشانه نبوت نیست، بلکه ناتوانی فصحاء از معارضه با آن دلالت بر صرف و منع الهی می‌کند و این صرف نشانه صدق نبوت است.

معنای نخست نزد سید مرتضی پذیرفته نیست؛ زیرا وی قبول دارد که معارضه با قرآن بر خلق متعذر است، لیکن علت این تعذر نزد وی صرف است. وی در ادامه می نویسد: اگر مراد مستشکل از معجزه نبودن قرآن معنای دوم است، فهو قولنا. (همان، ص ۶۸ - ۷۰)

اشکال سوم: اگر اعجاز قرآن به صرفه بود، نه به برتری اش در فصاحت، واجب می بود که در پایین ترین درجه فصاحت باشد، بلکه اولی آن بود که هیچ بهره ای از فصاحت نداشته باشد؛ زیرا در صورتی که صرفه علت عدم معارضه باشد، هر چه کلام از فصاحت دورتر باشد، اعجازش روشن تر و حجیتش محکم تر می بود. لیکن قرآن در غایت فصاحت است و این دلیل بطلان مذهب صرفه است.

پاسخ: هر چند اگر قرآن از فصاحت بی بهره بود، حجت روشن تر و از شبهه دورتر بود، لیکن مصلحت تابع این امر نیست. برای روشن تر شدن این مطلب، باید دانست که خداوند قادر است که قرآن را به درجات بسیار، فصیح تر از آنچه اینک هست، فرو فرستد، به گونه ای که همگان به خارق عادت بودنش گردن نهند؛ لیکن چنین نکرد. چرا؟ چون مصلحت در حد موجود از فصاحت است، نه در حدود دیگر؛ چنان که اگر تمام اقتراحات منکران را به ظهور می رسانید، حجت اظهر و آكد بود، لیکن چنین نفرمود؛ چون مصلحت در خلاف این بود و در این صورت، گویا خلق ملجأ به ایمان می شدند و استحقاق ثواب را از دست می دادند.^۱ (هموالموضح، ص ۸۲ - ۸۴؛ الذخیره، ص ۳۸۳ - ۳۸۴)

اشکال چهارم: اگر خلق از معارضه صرف و منع شده اند، چگونه است که کسانی مانند مسیلمه و نضر بن حارث به معارضه برخاستند؟

پاسخ: نزد سید مرتضی، صرف الهی از معارضه تنها به فصحای عرب که

۱. شاهد صدق سخن سید مرتضی در قرآن آمده است: «إِنَّ نَسْأَ نُزِّلَ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَافُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ.» (الشعراء (۲۶) / ۴)

کلامشان در فصاحت نزدیک به قرآن است، تعلق گرفته است؛ چراکه تنها اگر اینان به معارضه بر می‌خاستند، ممکن بود برای برخی شبهه پیش آید؛ نه کسانی مانند مسیلمه و نضر بن حارث. زیرا آنچه آنان در مقام معارضه عرضه کردند، نه تنها نزد هیچ خردمندی معارضه به شمار نرفت، بلکه شاهد نادانی و نابخردی ایشان محسوب گشت. (همو، الموضح ص ۸۹ - ۹۰ و ۱۰۵؛ الذخیره، ص ۳۸۵)

اشکال پنجم: بنا بر تعریف سید مرتضی از صرفه، صرف الهی تنها شامل عرب فصیح یا عربی دانان فصاحت شناس می‌شود؛ زیرا تنها آنان‌اند که درمی‌یابند میان کلام فصیح عرب و آیات قرآن، فاصله میان معجز و ممکن وجود ندارد. بنابراین، حصول علم به نبوت، برای بسیاری از مکلفان، محال می‌شود. مگر اینکه به وجوب معرفت عربیت قائل شویم که این نیز برای بسیاری از مکلفان ممکن نیست. (همو، الرسائل، ج ۲، ص ۳۲۳ - ۳۲۴)

پاسخ: اولاً، این اشکال دامن کسانی که وجه اعجاز را فصاحت می‌دانند نیز می‌گیرد؛ ثانیاً: آنان که عرب فصیح یا عربی دان فصاحت شناس نیستند، می‌توانند به اهل فن رجوع کنند و از آنان بپرسند و از این راه، دانش لازم را برای جدا کردن کلام فصیح از غیر آن، فراگیرند و مرتبت فصاحت کلام را دریابند. بنابراین، برای کسانی که فصاحت شناس نیستند، مقدور است که به اهل فن رجوع کنند و از خبر آنها بی شبهه و تردید، علم حاصل کنند که فاصله میان فصیح‌ترین کلام عرب با بعضی از سوره‌های کوچک قرآن، مانند فاصله میان شعر جاهلی و شعر زمان حاضر، روشن و واضح نیست. ایشان در پی این علم، در خواهند یافت که وجه اعجاز قرآن فصاحت عالی آن نبوده، بلکه صرفه است. (همان، ص ۳۲۵ - ۳۲۷)

اشکال ششم^۱: بنا بر تعریف صرفه، خدا علومی را که می‌توان به وسیله آنها کلامی آورد که در فصاحت مانند قرآن باشد، در حال قصد یا اندیشه معارضه، از

۱. اشکالات ششم و هفتم از قاضی عبدالجبار (م ۴۱۵) معتزلی است.

عرب می ستاند. قاضی عبدالجبار معتزلی در اشکال به قائلان صرفه می گوید: علوم یاد شده از دو حال بیرون نیست: یا پیش از نزول قرآن نزد عرب موجود و معتاد بوده و هنگام نزول قرآن از آنان گرفته شده؛ یا اینکه خداوند این علوم را هرگز به عرب و غیر ایشان عطا نکرده است. اگر مراد قائلان به صرفه از منع علوم، وجه نخست باشد، فصاحت قرآن باید به اندازه فصاحت جاری و معتاد در کلام عرب پیش از نزول قرآن باشد. در چنین صورتی، نفس قرآن معجزه نخواهد بود؛ زیرا از کلام عرب برتر نبوده و با آن مساوی است؛ بلکه منع پدید آمده در ایشان، معجزه خواهد بود. بنابراین، واجب می بود که تحدی به منع یاد شده صورت گیرد، نه به نفس قرآن.^۱

پاسخ: قرآن بنفسه معجز نیست و به فصاحتش خرق عادت نکرده؛ لیکن قرآن به آن چیزی که در حقیقت معجزه است، یعنی منع از معارضه، دلالت می کند. با این حال، تحدی به قرآن بی معنا نیست؛ زیرا اگر به قرآن تحدی نمی شد و ناتوانی عرب از معارضه با آن نمایان نمی گشت، به منع یاد شده پی برده نمی شد.

در نظر بگیرید که خدا به پیامبر ﷺ علمی عطا می کرد که از سطح علم معتاد بالاتر و خارق عادت می بود و بدین سبب، وی را قادر می ساخت تا قرآن را بیاورد. آن گاه، معجزه در حقیقت، آن علوم می بود نه خود قرآن. با این همه، تحدی به قرآن ناگزیر بود؛ چرا که در این صورت نیز، راه انکشاف آن علوم جز قرآن نمی بود.

بله، اگر خدا قرآن نمی فرستاد و در مقابل، ناتوانی عرب بر کلام را دلیل نبوت پیامبر ﷺ قرار می داد، همان ناتوانی معجز و دال بر نبوت او می بود. اما حال که چنین نکرده و قرآن فرستاده و دلیل نبوت نبی اش را امتناع معارضه با آن قرار داده، تحدی نیز به قرآن صورت می گیرد تا ناتوانی یاد شده معلوم و آشکار گردد. (همو،

۱. این اشکال با بیانی متفاوت، از سوی عبدالقاهر جرجانی، فخر رازی و سعدالدین تفتازانی - که همه نسبت به قاضی عبدالجبار و سید مرتضی متأخرند - نیز مطرح شده است. (نک: معرفت، ج ۴، ص ۱۸۵ -

الموضح، ص ۲۴۹ - ۲۵۱)

اشکال هفتم: آیه «قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا.» (الاسراء (۱۷) / ۸۸) مبطل صرفه است. زیرا اگر وجه تعذّر معارضه با قرآن، منع می‌بود، سخن از اجتماع انس و جنّ معنا نمی‌داشت؛ چراکه معاونت و مظاهرت تنها با وجود قدرت ممکن است و با وجود منع و عجز صحیح نیست.

پاسخ: مطابق تعریف سید مرتضی از صرفه، خداوند علومی را که معارضه با آنها ممکن است، در وقت قصد معارضه، از فصحای عرب می‌ستاند. اما قاضی عبدالجبار و دیگران معتقدند که فصحای عرب و غیر آنان، نه تنها عند المعارضه، بلکه در جمیع احوال، فاقد علومی اند که معارضه به وسیله آنها ممکن است. بنابراین، بازگشت سخن هر دو گروه به فقد علوم است و این با آیه شریفه منافاتی ندارد. (همان، ص ۲۵۶ - ۲۵۸)

نتیجه

نزد سید مرتضی، وجه اعجاز قرآن باید امری باشد که با وجود آن، هرگز نتوان قرآن را به غیر خدا نسبت داد. وی این وجه را صرفه می‌داند و برای اثبات دعوی‌اش، اموری را که به عنوان وجه اعجاز قرآن مشهورند، به دقت، می‌کاود و نشان می‌دهد که همه آنها فاقد ویژگی مذکورند.

در حقیقت، مرحوم سید برای اثبات نظریه خود، دلیل عقلی یا نقلی روشنی عرضه نکرده، بلکه از راه سبر و تقسیم رفته است؛ یعنی وجوه مختلفی را که در موضوع اعجاز قرآن متصور است، ذکر کرده و با ابطال همه وجوه، جز وجه مختار خود، نظریه‌اش را اثبات کرده است. البته اصل اینکه صرفه نیز در کنار وجوه مشهور اعجاز قرآن، وجهی به شمار رود، مبتنی بر این پیش فرض است که تفاوت قرآن و کلام فصیح عرب، تفاوت میان معجز و معتاد نیست؛ پیش فرضی که خود محلّ نزاع

و اختلاف است.

از سوی دیگر، همه عقلای عالم، از عصر نزول تا قیامت، مخاطب قرآن‌اند و خدا از همه آنان خواسته است که به الهی بودن این کتاب شریف ایمان آورند. بنابراین، راه حصول علم و معرفت وجدانی به الهی بودن قرآن، باید برای همه آنان باز باشد. لیکن طبق نظریه سید مرتضی، حصول علم و معرفت وجدانی به الهی بودن قرآن، تنها به عرب فصیح اختصاص دارد، آن هم در هنگام قصد معارضه یا اندیشیدن به آن.

منابع

۱. ابن سعد. الطبقات الكبرى. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.
۲. ابن فارس، احمد. معجم المقاییس فی اللغه. بیروت: دارالفکر.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۴. خوبی، سید ابوالقاسم. البیان فی تفسیر القرآن. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم افزار جامع تفاسیر.
۵. رافعی، محمد صادق. اعجاز القرآن و البلاغة النبویة. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق.
۶. راوندی، قطب‌الدین. الخرائج و الجرائح. قم: مؤسسه الامام مهدی علیه السلام.
۷. زرکشی، بدرالدین. البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۰ق.
۸. سیوطی، جلال‌الدین. الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۲۱ق.
۹. طباطبایی، سید محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۱۰. طبرسی، فضل‌بن حسن. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش.
۱۱. طوسی، محمد بن حسن. الاقتصاد. تهران: منشورات مکتبه چهل ستون، ۱۴۰۰ق.
۱۲. ———. التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۳. علم الهدی، سید مرتضی. الذخیره فی علم الکلام. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۳۱ق.

١٤. _____ رسائل المرتضى. قم: دار القرآن الكريم، ١٤٠٥ ق.
١٥. _____ الموضح عن جهة اعجاز القرآن. مشهد: آستان قدس، ١٣٨٢ ش.
١٦. علوى يمنى، حمزه. الطراز لاسرار البلاغه. بيروت: مكتبة عنصريه، ١٤٢٣ ق.
١٧. معرفت، محمدهادى. التمهيد فى علوم القرآن. قم: جامعة مدرّسين، ١٤١٥ ق.

